

Slavná Hofstadterova kniha konečně v českém překladu

Existenciální gordická balada?

D. R. Hofstadter:
***Gödel, Escher,
Bach –
Existenciální
gordická balada***

Argo/Dokořán,
Praha 2012

Už je to dobrých 33 let, co v USA vyšla pozoruhodná kniha, která otevřela mnoho hlav a získala je pro nezvyklý typ myšlení. V roce svého prvního vydání (1979) se rázem stala bestsellerem, ale na rozdíl od mnoha jiných bestsellerů dodnes neupadla v zapomnění. Mluvím o knize *Gödel, Escher, Bach: an Eternal Golden Braid* (nadále GEB),¹ kterou napsal tehdy čtyřiatřicetiletý vědecký kouzelník Douglas Hofstadter. V tomto roce se konečně dočkala českého překladu. To zpoždění není důsledkem nějakého banálního opomenutí, spíše se zdá, že do překladu se ze zásadních důvodů prostě nikomu nechtělo. I kdyby tu v osmdesátých letech nepanovaly ideologické zábrany, každého potenciálního překladatele GEB by odradily přinejmenším dvě zvláštnosti: obrovská různorodost dotčených témat a nezvykle hravý způsob výkladu (intimní vztah obsahu a formy je ostatně také jedním z pojednaných témat).

Nakonec se po letech přece jen spojilo osm statečných českých překladatelů. Nebyli to profesionálové, nýbrž matematici a fyzici z Matematicko-fyzikální fakulty. Výsledek je brilantní.

Máme před sebou knihu vsutku objemnou, o 830 stranách (počítám i doslov, rejstřík a podobné náležitosti) a 152 obrázků (z toho 35 od M. C. Eschera). Před každou kapitolou je vsunut dialog,² v němž vystupuje několik půvabných smyšlených postav, nejčastěji Achilles a Želva, ale též Krab, Le-nochod, Mravenecník – a nakonec i sám Autor. Dialogy jsou bohatě protkány nepřeložitelnými slovními hříčkami, anagramy, akronymy, akrostichy, metaforami a jinými kouzly, a navíc svou formou parafrázuji fugy

a kánony jedné z titulních postav, J. S. Bacha. Obsahově je každý dialog jakýmsi prologem k následující kapitole, kde je téma uchopeno seriózně (což není nepřiléhavější označení pro Hofstadterovo čtivé psaní).

Jaká jsou to témata? Jak jsem poznamenal, pozoruhodně různorodá. Kniha zasahuje do mnoha vědních i mimovědních oborů; vedle ostře sledované umělé inteligence a jejích filozofických aspektů a vedle tří témat titulních – matematické logiky (proto Gödel), grafických paradoxů (Escher) a polyfonní hudby (Bach) – se v GEB setkáme s teorií čísel, numerologií, sémiotikou, neurofyzikologií, vědami o mozku, statistickou fyzikou, teorií algoritmů, molekulární genetikou, zen buddhismem, informatikou, programováním a s kdovíčím dalším. Svým čtivým, srozumitelným a celkem zasvěceným výkladem všech těchto témat je tento opus schopen nahradit několik poliček populárně- (i méně populárně) vědecké literatury.

Předchozí poznámka se netýká toho, co je (podle překladatelů) hlavní výpovědí knihy – porozumění vzniku vědomí a inteligence (s. 804)³ –, ale mohu ji doložit osobní zkušeností: po přečtení výkladu molekulární genetiky (kap. 16) jsem byl schopen (ač nejsem molekulární biolog) bez problému a se zájmem rozumět Vondřejsovu seriálu o genu ve Vesmíru⁴ a navíc si přitom uvědomovat – to je zvláště důležité –, jak se molekulární biologie od dob, kdy o ní Hofstadter psal, rozvíjela. Teď už by to musel hodně zesložítit a já už bych asi ani jemu, a tudíž ani Vondřejsovi, nerozuměl.

Už jsem řekl, že je brilantní. Pravda, mohl bych nyní uvádět příklady, jeden po druhém,

jak se skvěle dařilo překladatelům zachovat nebo parafrázovat tu či onu slovní hříčku, narážku, dvojsmysl, trik. Ale to bych ublížil budoucímu čtenáři, připraviv jej o radost z objevování oněch hříček, narážek, dvojsmyslů a triků.

Raději se s vámi podělím o několik věcí (přesněji tři), které mě napadly jako úskalí překladů podobného typu, speciálně jde-li o takové generační zpoždění jako u GEB. (Pokud to náhodou bude číst někdo z překladatelů a něco se mu bude zdát trochu kritické, nechť to tak nebere: jsou-li tu nějaká úskalí a překladatelům se podařilo je zdolat, buďte jim to pochvalou!)

Je zřejmé, že překlad (třeba) Aristotelovy Fyziky je něco veskrze jiného než překlad současné přírodovědecké monografie. Každý ví a během čtení si to stále drží v hlavě, že Aristotelovo myšlení a psaní se odehrávalo ve zcela jiné době. Proto překladatel nemusí (ani by se to neslušelo) uvádět komentáře typu „dnes už víme, že to je jinak“. Co ale s dílem, které podstatným způsobem reflektuje, vykládá, používá a interpretuje poznatky genetiky, neurovědy, umělé inteligence, ba i matematiky z konce sedmdesátých let minulého století? Ví, že Hofstadter se rozhodl v nových anglických vydáních GEB zásadně nic neměnit, jak to i oznamuje v předmluvě k vydání GEB z r. 1999 (v české verzi připojené místo doslovu; s. 761n).⁵ Asi dobře ví, co by si nadrobil. Jako autor má jistě plné právo se taktó rozhodnout, ale jak se mají zachovat současní překladatelé?

Dobře vědí, co by si nadrobili, kdyby ne učinili totéž rozhodnutí. Celé partie o genetiky nebo umělé inteligenci (a nejen o nich) by se musely přepsat, anebo aspoň obšírně komentovat, přičemž úpravy a komentáře by zaplavily celé dílo, které by se v nich posléze utopilo. Jenomže mi to na druhé straně nedá a představuji si dnešní mladé čtenáře (po třech desetiletích už je tu nová generace, ne-li dvě). Ti o dávné slávě a vlivu GEB nic nevědí (Markošovy a Neubauerovy studenty nepočítám) a začnou knihu hltat (na mé přítomné doporučení), aniž by si všimli zmínky na záložce či údaje v tiráži o původním vydání. Do redakční poznámky na samém konci knihy je daleko.

Myslím si, že aspoň v jakési omezené míře by překladatelské poznámky knize nesporně prospěly. Například taková malá drobnost, že Velká Fermatova věta byla mezi tím už dokázána – to se dá přece vyřídit jednou větou.⁶ Překladatelské poznámky zdaleka nemusejí reagovat na všechno, a protože by nezasaňovaly přímo do původního textu, nebylo by narušeno „autorovo výslovné přání“ (s. 804).

S tím volně souvisejí některá historicky citlivá časová určení. Nechci vypadat jako hnidopich, ale když je už jednou anglické slovo „recently“ přeloženo (správně, i když zdlouhavě) „na konci sedmdesátých let minulého století“ (s. 358), nemělo by být totéž slovo jinde přeloženo „v poslední době“ (s. 691); stejný problém vzniká u českých výrazů „nyní“ (s. 661), „v současnosti“ (s. 551), „v posled-

ních dvaceti letech“ (s. 358). I toto vše by šlo snadno vyřešit nějakou překladatelskou minipoznámkou. Ano, jsem hnidopich, ale zajímá mě to jako obecný problém: že při překládání pravdivost není totéž co věrnost.

Mimochodem problém překládání z jednoho přirozeného jazyka do jiného se v pozdějších letech dostal do centra pozornosti samotného Hofstadtera (v GEB je toto téma jen nadhozeno; s. 392, 399). Každopádně si myslím, že po zkušenostech s GEB by našich osm statečných mohlo společně sepsat listou monografii, tlustší než GEB, o úskalích překládání (každá věta z GEB by se tam ocitla jako příklad úskalí). A ještě tlustší monografii o luštitelské anabázi (luštění je proces s mnoha slepými větvemi).

Dovedu si živě představit, jak překladatelé pátrali po všemožných synonymech toho či onoho výrazu, aby našli právě to slovo, které svým počátečním písmenem přispěje do vytouženého akrostichu. Pro příklad nemusíme daleko. Jistě jste si všimli, že anglický podtitul knihy, *An Eternal Golden Braid* (věčný zlatý propletenec) nabízí permutaci iniciál titulních hrdinů: EGB. Co s tím český? VZP již obsadila jakási pojišťovna. Zde je řešení: *Existenciální gordická balada*. Obsahově nic moc, snad jen ta aluze na gordický uzol, zato máme vytoužené EGB. Právě na tom chci ukázat jistý problém, který já osobně s Hofstadterem mám. Jako by formální aspekt (například nahodilá počáteční písmena slov) byl neskonale důležitější, než co ta slova říkají. Dobrá, lze to obhájit jako demonstraci bystré myšlenky téhož Hofstadtera, že zpráva může mít dvojí čtení, jedno přímé, jak je psána, druhé nepřímé, jaksi v ní zašifrované (princip Gödelova důkazu, ten si schvejme na jindy). Leč aby to bylo opravdu podnětné, musela by obě čtení skýtat něco chytrého. Existenciální gordická balada? Hm.

Abych se vrátil k české verzi GEB. V dialogích vystupuje jako hlavní, ne-li nejhlavnější postava „pan Želva“. Musím se přiznat, že mi trochu vadí maskulinita této postavy v českém překladu. Souvisí to s obecnějším problémem překládání z těch jazyků, v nichž podstatná jména nemají rod (angličtina), do jazyků, v nichž jej mají (němčina, francouzština, čeština). Pokud je u prvých rod prozrazen (například zájmenem), bývá v tom něco citového či přímo erotického, zatímco u druhých jazyků rod nemusí znamenat vůbec nic (nejde-li o tvory nám blízké). Problém se vynořil až s hnutím proti sexismu a samo toto vynoření lze krásně sledovat v jedné pasáži již zmíněné Hofstadterovy předmluvy k pozdějšímu vydání GEB: autor se tam hluboce kaje za svůj dřívější „ohavný“ (!, s. 773) sexismus, byť nevědomě (tím hůř, zdá se). Máme tu zajímavý kontrast se sebechvalným podtextem jiných pasáží dotyčné předmluvy – pokud to ovšem celé není (asi není) míněno jako žertovná aluze na negativní autoreferenci, jedno z hlavních témat GEB.

K našemu Želvovi: mám prostě pocit, že slovo „želva“, a nepřímě i samo zvíře želva

1) Původní vyd. Basic Books, New York (Harvester Press, Brighton) 1979.

2) Nedá mi, abych neupozornil, že zmínka o slovu *dialog*, dodaná v překladu (v závorce na s. 48) je nejen zbytečná, ale i nesprávná. To slovo pochází z řeckého *dia* (= skrz) a *legein* (= mluvit) čili jde tu o „skrz řeč“, nikoliv o „dvojřeč“.

3) Číslo v závorkách označují stránku v českém vydání.

4) V. Vondřejš, Vesmír 90, 685, 2011/12; 91, 77, 2012/2; 91, 238, 2012/4; 91, 359, 2012/6; 91, 600, 2012/10 a 91, 673, 2012/11.

5) Tato jeho nápadně narcistní předmluva (u nás doslov) by stála za hlubší analýzou. (Mimochodem je škoda, že ji rejstřík nezahrnul.)

6) Čtenáři nezbyvá než se spokojit s poněkud kryptickým výrokem Achilla na s. 298: „Až donedávna se všechny pokusy ... setkaly s nezdarem.“

7) Francouzští a italští
překladaelé k velké radosti
Hofstadtera želvu feminizovali
(s. 775).

(a proč ne i Želva) má v češtině jaksi přirozeně ženský rod, a to z gramatických důvodů. Rozhodli o tom naši prapředkové, co je k tomu vedlo, nevím. Možná je k tomu dovedla ta koncovka „a“, čímž by se i vyjasnilo, proč slova krab, lenochod a mravenečník jsou v češtině maskulina. S genderem, sexem, ba ani s pohlavními orgány to nijak nesouvisí (ani nevím, jak se to u těchhle tvorů pozná). Dialogy v GEB by se četly docela lehce, bez škytání a zadržávání, kdyby Želva nebyla pan Želva, ale prostě želva. Hledal jsem v dialozích něco, co by maskulinitu Želvy vyžadovalo, nenašel jsem. Jediné, co tu je, když Hofstadter vzpomíná na svůj první dojem z Carrollova (v angličtině jinak

apohlavního) dialogu: „Byl to *bezpečně* ten želva“ (s. 774). Pro Čecha by to bezpečně byla (ta) želva.

Ptal jsem se jednoho Američana, zda se zvířatům (zpravidla „it“) poté, co jsou personalizována a není-li známo jejich pohlaví, vždy přiděluje zájmeno „he“, anebo vždy „she“. Obě verze jsou podle něj možné a může prý to i záviset na tom, ve kterém je to státě USA. Nevím, jak je to v Kalifornii, ale dovedu si představit, že pro Hofstadtera je želva stejně bezpečně „on“ jako pro mne „ona“. Překladaelé měli možnost nejen potěšit mne, ale také ulehčit Hofstadterovu svědomí.⁷

Knihu jsem četl s výjimečným zaujetím – takže určitě čtete GEB!

∞